

Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi

Kıvanç Galip Över*

1915'te yaşanan olaylarla ilgili günümüze ulaşan kanıtlar sınırlıdır. 1915 yılına ilişkin ortaya konular tez ve ona itiraz eden karşı tez, esas olarak o dönemden günümüze ulaşmayı başaran belgelere, çeşitli hatıralara ve birtakım görgü tanıklarının aktardığı ifadelerle dayanmaktadır. Buna mukabil söz konusu belgelerin çok büyük bir bölümü 1915'te Anadolu'da neler yaşandığı konusunda kesin bir hüküm vermek için kâfi değildir.

Çünkü söz konusu materyal tabiatı gereği, bütün gelişmeleri kapsama imkânına sahip değildir. Keza aynı materyalin önemli bir bölümünün içeriğinin kaynağına göre farklı bakış açıları yansıttığı da aşikârdır. Dolayısıyla o acı dolu yıllardan günümüze ulaşan belgelerin belki "gerçek" ve "samimi" olduğunu varsaymak doğrudur, fakat "gelişmeleri nesnel bir bakış açısı ile aktardığını" iddia etmek her şeyden önce bilimsel etik açısından yadırganması gereken bir davranıştır.

Tarih esas dokusu dolayısıyla belgelerin yorumlama biçimidir. O nedenle üzerine eğilmeye karar verilen, esasının doğru anlaşılması ve gerçeğin tespit edilip duyurulması

arzu edilen olay veyahut dönem ile ilgili doğru belgelerin seçilmesi temel bir gerekliliktir.

Nihayetinde bir araştırma ve soruşturma başka türlü yapılamaz. İddiaları ve gerçeği sorgulamak, sadece ve sadece doğru seçilmiş belgelerin değerlendirilmesiyle mümkün olabilir. Seçilecek ve değerlendirilecek belgelerin hem "gerçekliği" hem de "tutarlığı" çok önemlidir. Gerçek olduğu tespit edilen, tutarlı olduğu kesinlik kazanan belgeler, ancak ondan sonra dönemsel şartlar dikkate alınarak değerlendirilebilir.

Maalesef ideolojik körlük ve bilinçaltını esir alan şartlanma aynı belgenin birbiri ile çelişen yorumlarına sebebiyet verebilmektedir: Bu tür durumlarda sıklıkla bilinç dışını rehin olan beyin, adeta kibrit kutusuna hapsedilen akıl ve tasma takılan muhakeme kabiliyeti hep beraber gerçeğin üzerinin örtülmesine çalışmaktadır.

Fakat aydın namusuna sahip, bilim etiğine saygılı herkesin, her belgeyi, gerçeklik, tutarlık ve nesnellik süzgeçlerinden geçirecek değerlendirmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. Kuşkusuz her araştırmacının "öznel olma" hakkı vardır. Hatta bunun tartışılması dahi büyük bir hatadır. Ancak araştırmacı "öznel" olma hakkını yaşarken, bir husustan "öznel" görüşünü belirleyip, buna uygun argümanını bina ederken, altyapısında muhakakak "nesnellikten" istifa etmesi gerekir.

Bu sebeplerden dolayı 1915 yılında yaşananlara ilişkin doğru bir değerlendirme yapmak için her kayıt ve şart altında muhakakak o dönemdeki Alman diplomatik yazışmalarından, belgelerinden yararlanmak gerekir.

Neden Alman Belgeleri?

1915 yılını esas alan tartışmalarda daha önce Talat Paşa'nın olduğu iddia edilen "sahte telgraf", Ermenilere ait olduğu ileri sürülen, ama gerçekte bir Rus ressamın bir başka konuda yaptığı tablo olduğu anlaşılan "sahte

(*) Yazar, *The Diplomatic Observer Dergisi*.

fotoğraf” ve daha birçok yanılma teşebbüsü yaşandı. O dönemin etnografik özellikleri de göz önünde tutulduğunda, birçok fotoğrafın dahi gerçek bile olsa, kimi temsil ettiği çözümlenmesi kolay olmayan bir bilmecedir.

Ermeni iddiaları konusunda Alman arşiv belgeleri çok nazik bir konuma sahiptir. Alman arşiv belgeleri, o dönem yaşananlara farklı bir gözle şahitlik yapan bir devletin gözlemlerini aktarması nedeniyle çok önemlidir. Almanya'nın o döneme ilişkin arşivinde çok sayıda belge vardır. Çünkü Almanya o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikidir. Ama bu ittifak ilişkisi herhangi bir dini veyahut millî temele dayanmayıp, sadece günlük siyaset ile ilişkilidir.

Ayrıca Hristiyanlık –belgelerin büyük bölümünde de görüldüğü gibi- yazışmalarda yer alan Alman subay ve diplomatlar açısından temel bir özelliğdir. O nedenle yazışmaları yapan ve belgeleri üreten Almanların kendilerini Anadolu'daki Ermeni toplumuna daha yakın hissettiği de aşîkârdır. Aynı belgeler hem “*Ermeni meselesi*” hakkında hem de o “*dönemin Osmanlı-Alman ilişkileri*” hakkında çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir¹.

Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın resmî açıklamalarına göre, 1945 öncesi döneme ait tüm Alman resmî belgeleri sınırsız olarak araştırmalara açıktır. Bu durum özellikle Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Siyasi Arşiv Dairesinin belgeleri için geçerlidir. Bu belgeler, Almanya'nın o zamanlar müttefiki olarak Osmanlı İmparatorluğu ile arasında yoğun diplomatik ve askerî ilişkilerinin bulunması ve dolayısıyla bilgi edinme olanaklarının da iyi olması açısından özel bir öneme sahiptir.

Alman makamlarının verdiği bilgiye göre, ilgili dosya dizisi (Türkei 183, Armenien) 1889-1920 (arşiv kaydı: R 14050'den R 14106'ya kadar) yılları arasında kapsayan toplam 57 ciltten oluşmaktadır. 36-55 ciltleri Dünya Savaşı yıllarını içermektedir. Daha önceki yıllara ilişkin olarak da, Türkiye 133

adh. 13, Die Armenische Reformfrage (Ermeni Reform Sorunu) dosya numarasıyla 1878-1889 arasında kapsayan 7 cilt daha vardır (Arşiv kaydı R 13064'ten R13070'e kadar). Ayrıca o dönemde İstanbul'daki Alman büyükelçiliğinin arşivleri bu iki dosya dizisinde yer almaktadır. (96-102 ve 164-174 arasındaki ciltler).

Alman makamları tüm bu dosyaların Berlin'deki Siyasi Arşiv'in okuma salonunda herkesin incelemesine açık olduğunu beyan etmiştir. Verilen bilgilere göre, bu dosyalara aynı zamanda “*Siyasî Arşiv*” dışında da ulaşmak mümkündür. Almanya 1998 yılında Ermenistan'a bu dosyaların tümü mikrofiş olarak vermiştir Türkiye'nin de aynı evraktan bir kopya aldığı açıklanmıştır. Ayrıca, savaş sonrası Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın dosyaları batılı müttefiklerin eline geçtiğinde bu dosyaların büyük bölümü tarafından filme alınmıştır ve dolayısıyla bu filmlerin Londra ve Washington'da incelenebileceği kopyaları da mevcuttur.

Gerek Alman İmparatorluğu dönemine ait askerî belgeler, gerekse Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerlerinin belgeleri Potsdam'daki İmparatorluk Arşivi'nde korunmuştur. Bu arşiv İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük oranda zarar görmüştür. Kurtarılabilen askerî belgeler bugün hâlen Freiburg'daki “Federal Arşiv – Askerî Arşiv”de ve araştırmalara açıktır.

Elbette hangi belgelerin ne ölçüde açık olduğu ve belgelerin ne derecede gerçekçi olduğu her zaman tartışılabilir. Fakat her durumda Almanya'nın kendi millî arşivinde yer verdiği ve açıkladığı belgeleri incelemekte fayda vardır. Belki bazı soru işaretlerinin cevapları bu belgelerde yer alabilir. Söz konusu belgeler Ermenistan'ın da elinde mevcuttur.

(1) Şüphesiz söz konusu belgeleri incelerken, Berlin'in ve Alman yetkililerin Kayser Wilhelm'in gizli Müslüman olduğu safsatasına varıncaya değil, Almanya'nın menfaatlerini korumak uğruna Büyük Cihat ilan eden İstanbul'a gerçek bakış açısını da gözlemlemek yerinde olacaktır.

Bu belgelerin gerçek, eksiksiz ve yeterli olduğu varsayımı ile hareket ederek, büyük bir dikkatle değerlendirmek gerekmektedir.

Soykırımın Tanımı...

1915 denildiğinde akla gelen Anadolu tarihinin çok karanlık bir yıldır. Devlet otoritesinin çok zayıfladığı, Osmanlı İmparatorluğunun dev gibi çınar gibi, köklerinin büyük bir gürültü ile topraktan koparak adeta kıyamet andıran bir felaketle ölümüne sürüklediği bir yıldır.

Tarafsız olduğu görülen Alman belgelerinin yardımı ile 1915 yılını incelemeye önce önce bazı anahtar kavramlar üzerinde durmakta ve bilgileri tazelemekte fayda olduğu kesindir. Bilindiği gibi Ermeni kaynakları ve onlarla aynı fikirde olan diğer bazı çevreler 1915 yılında soykırım olduğunu iddia etmektedir. O nedenle değerlendirmeye “soykırım” kavramı ile başlamak şarttır. Doğru sonuca varmak için doğru soruyu sormak gerekir. O halde *soykırım nedir?*

Soykırım ırk, canlı türü, siyasî görüş, din, sosyal durum ya da başka herhangi bir ayırıcı özellikleri ile diğerlerinden ayırt edilebilen bir topluluk veya toplulukların bireylerinin, yok edicilerin çıkarları doğrultusunda önemli sayıda ve düzenli biçimde yok edilmeleri anlamına gelmektedir. Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Roma statüsüne göre soykırımın tanımı 6. Madde'de yapılmıştır.

Bu maddeye göre soykırım, bir milletin, etnik, dini bir grubun veya bir ırkın tamamını veya bir bölümünü yok etmek amaçlı yapılan aşağıdaki davranışlar şöyle tarif edilmiştir:

- (a) Grup üyelerini öldürmek;
- (b) Grup üyelerine ciddi fiziki veya zihinsel zarar vermek;
- (c) Grup üyelerinin yaşam şartlarına, grubu fiziksel olarak yok etme amaçlı zarar vermek;

(d) Gruptaki doğumları kasıtlı olarak engellemek

(e) Grubun çocuklarını zorla başka bir gruba transfer etmek.

Birleşmiş Milletler'in 1948 tarihli Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'ne göre bir eylemin soykırım olarak nitelendirilebilmesi için, *belirli bir insan topluluğunun; milliyeti, ırkı, etnik kökeni veya dini dolayısıyla yok edilmesi niyetinin bulunması gerekmektedir.*²

Dolayısıyla, 1915 yılında Anadolu'da soykırım olduğunu ispat edecek belgenin, yukarıda yer alan hususları *yoruma ve çelişkiyi meydan bırakmayacak biçimde* kanıtlaması gerekmektedir... 1915 yılında “soykırım” olduğunu savunan bir kimsenin hukukun tespit ettiği ölçütlere göre yukarıda maddeler halinde sıralanan esaslara ilişkin “*nesnelliği tartışmaya kapalı*” ispat göstermesi gerekir.

Alman Belgelerinde Yer Alan Hususlar Çok Önemli...

Her ne kadar Ermeni diasporası ve ona destek sağlamaya gayret eden birtakım yazarlar Alman belgelerini “soykırımın ispatı” şeklinde lanse etse de, hakikatte Alman belgeleri “soykırım olmadığını ispatıdır”... Bunun ispatı da fevkalade kolaydır. Çünkü söze konu belgelerin muhteviyatı “soykırım” teriminin anlam çerçevesi ile imtihan edildiğinde, netice sariftir.

Wolff-Metternich ve Cemal Paşa Görüşmesi...

Çok sayıda Alman belgeleri arasında bazıları bilhassa öne çıkmaktadır. Bu belgelerden birisinde açıkça görüldüğü gibi Alman Büyükelçi Wolff-Metternich Cemal Paşa ile Ermeni sorunu hakkında ayrıntılı görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde Almanya Erme-

(2) Birleşmiş Milletler'in 1948 tarihli Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi soykırım konusunda geçerli tek hukuki tanımı içerir.

niler lehine birtakım düzenlemeler talep etmiştir ve Cemal Paşa da bu konuda talepleri yerine getirmiştir.³

Söz konusu telgrafın ilgili kısımları aşağıdaki gibidir;

“Bugün başvezir ile Ermeni sorununu ciddiyetle ele aldık. Onu Türk hükümetinin Ermenileri takip ederek yurt dışındaki saygınlığını gölgelediği ve Türk hükümetine duyulan sempatiyi azalttığı konularında uyardım. Almanya’da konuya ilişkin duyulan kaygının arttığını ve Sayın Alman Şansölyesi’nin dost ve müttefik Türk hükümeti nezdinde Ermenilerin lehinde girişimlerde bulunmak üzere adres yağmuruna tutulduğunu belirttim.

Komplocuların ülkedeki güvenliği sağlamak için sert bir şekilde cezalandırılması gerektiğini, ancak yüz binlerce yaşlı, çocuk ve kadının onur kırıcı şekilde sürülmesini ise genç Türkiye tarihinde karanlık bir sayfa oluşturduğunu dile getirdim.

Bu kez bilerek üçlü yönetimin üyelerinden birine değil, başvezire gittim, çünkü onun Ermeni takibini onaylamadığını biliyordum. Gerçi başvezirin Ermeni takibini sonlandırma gibi bir gücü yok, ancak düşüncelerimi arkadaşları karşısında değerlendirme arzusunda olacaktır.

Ardından alt kademelerde çalışan memurların Almanların Ermeni takibine olumlu baktıklarına ilişkin söylentilerin asılsız olduğunu ve bunun suç teşkil ettiğini söyledim. Yolculuk yapanlardan ve başka kaynaklardan kaçınılmaz olarak bildiğim kadar, bu iftiranın Anadolu’da yaygın. Ayrıca bizim, Türk hükümeti ile Ermeni politikasının sorumluluğunu taşımak istemediğimizi ve böyle dedikodulara kuvvetle karşı koymak ricasında bulundum.

Dedikodulara ilişkin başvezirin bilgisi yoktu. Ancak söz konusu dedikoduları açıkça tekzip edeceği sözünü verdi ve Ermenilerin dış güçlerin, özellikle de Rus kıskırtmasının kurbanı olduğunu belirtti. Başvezir birçok il-

çenin ayaklanmak için örgütlendirildiğini ve silâhla sağlandığını sözlerine ekledi. Söz konusu ayaklanmanın tek tek fertleri değil, tüm bir yöreyi kapsadığı, bu nedenle de insanları seçip teker teker cezalandırmanın mümkün olmadığını kaydetti.

Bunun dışında Ermeni halkına yönelik uygulanan muamelelerin doğru olmadığını da savundu. Ben ise, tarihi deneyimin bize devrimlerin kötü yönetim sonucu oluştuğunu gösterdiğini ve yüz binlerce suçsuz insanın takip edilmesi ve kötü davranılmasının bir devletin meşruiyet temelinde savunma ölçüsü olamayacağını hatırlattım.

Düşüncelerimin boşuna olmadığına inanmak istiyorum. *Cemal Paşa Ermeniler için bazı kolaylıklar getirilmesini talep etmişti. Bunlar: Halep yakınlarındaki Ermenilerin çöl kenarındaki ‘Zor’ bölgesine yerleştirilmeleri yerine buldukları yerde kalmaları, aksi durumda Ermenilerin yerleştirilecekleri bölgede ölmeleri söz konusu olabilecekti.*

Bağdat tren yolu yapımında çalışan ve görevlerine son verilen Ermeni kökenli mühendis, inşaat memuru ve işçilerinin geri çağırılması.

Yerlerinden edilmiş zanaatkârların ordunun yararına çalıştırılması için girişimde bulunulması.

Ermenilere yapılanlardan utanç duyanların safhında bulunan Cemal Paşa komite içinde isteklerinin yerine getirilmesi konusunda şimdiye kadar dirençle karşılanmıştı.

Ancak çok yeni bir gelişmeyle Albay Kress bana Cemal Paşa’nın taleplerinin kabul edildiğini bildirdi. Kress bu gelişmeyi benim girişimim sonucuna bağlıyor. Albay, Ermenilerin çektiği sefaleti ömür boyu unutamaya çağını sözlerine ekledi.”

Bu telgraftan tehcir boyunca sessiz kalan ve konsoloslarını harekete geçirmeyen

(3) Olağanüstü Misyona İstanbul’da Bulunan Büyükelçi Wolff-Metternich’ten Alman Şansölyesi Bethmann Hollweg’e yazılan 9 Aralık 1915 tarihli, “1915-12-09-DE-001” kayıtlı ve “DE/PA-AA/R14089/MF7136/52-54” kaynaklı telgraf

Almanya'nın, bu konuda gelen tepkilerden rahatsızlığının arttığı ve bunun neticesinde Osmanlı makamlarını iki hususta uyardığını görülmektedir.

Bunlardan birincisi Osmanlı'nın Ermeniler için iyileşme sağlaması gerektiğidir. İkincisi ise, Ermeni konusunun mümkün olduğu derecede Almanya'dan uzak tutulmasının lâzım geldiğidir. Bu yazıda Büyükelçi Wolff-Metternich'in Osmanlı makamlarında muhatap olduğu yetkililerin, tehcirdeki aksamalardan çok rahatsız olduğu öğrenilmektedir. Büyükelçinin görüşmesinin amaçlarından birisi de Osmanlı makamlarına Almanların tehcir ile ilgisinin olmadığını ilânını istemesidir.

Bildiği gibi, tehcir büyük ölçüde ordu imkânları ile yürütülmüştür. Yine bilindiği gibi Osmanlı ordusunun genelkurmay başkanı o dönemde Almandır. Ayrıca Osmanlı ordusu kelimenin tam anlamı ile Almanya'nın denetimindedir. Bu durumda Osmanlı'nın ne Berlin'den gizi bir adım atması mümkündür ne de Berlin'in bir istediğine direnmesi ihtimali mevcuttur. Kaldı ki, iktidara sahip olanların Berlin'e direnmek gibi bir niyeti de olmamıştır. Diğer taraftan Cemal Paşa'nın Ermenilerin şartlarının iyileştirilmesi için devreye girmiş olması de bunun bir göstergesi. Nitekim sonraki telgraflar da aynı istikamete işaret ediyor.

Söz konusu telgraftan öğrendiğimize göre, Alman Büyükelçi Wolff-Metternich başvezinin Ermenilerin karşılaştığı zorluğu tasvip etmediği kanaatindedir. *Başvezinin tasvip etmediği bir soykırım hareketinin icrası elbette mümkün değildir.*

Telgrafta aktardıklarına göre, İstanbul'un Ermeni konusundaki tutumu şöyledir; Ermeni çeteler dış destekle ayaklanmış ve savaşlardan zayıf düşen ve hâlen savaşta olan ülkeyi, emir aldıkları emperyalistlerin arzusu-na göre bölmek için faaliyet yürütmektedir. Ermeni ahalinin sıkıntıya düşmesi elbette

arzu edilmemiştir. Ama suçluların tek tek tespit etmek de mümkün değildir. ⁴

Başvezir Cemal Paşa Ermeni halkına yönelik uygulanan muamelelerin doğru olmadığını da savunmaktadır. O nedenle Cemal Paşa Ermeniler için bazı kolaylıklar getirilmesini talep etmiştir. Halep yakınlarındaki Ermenilerin çöl kenarındaki Zor bölgesine yerleştirilmeleri yerine buldukları yerde kalmaları da bunların arasındadır. Ayrıca Cemal Paşa, Bağdat tren yolu yapımında çalışan ve görevlerine son verilen Ermeni personelin de geri çağrılmasını emretmiştir ve yerlerinden edilmiş zanaatkarların ordunun yararına çalıştırılması için girişimde bulunmuştur. Hiç şüphe yok ki, soykırım yapmak isteyen bir devlet ve onun başveziri bu adımlar atmazdı.

Bu görüşme istisna değildir ve sonuçları da benzer birçok başka görüşmede de ortaya çıkan sonuçlardır. Örneğin Erzurum Konsolos Vekili Scheubner-Richter de İstanbul'daki büyükelçiliğine benzer bir gelişmeyi şöyle rapor etmiştir⁵;

“Erzurum'dan gönderilenlere öbür şehirlere nazaran çok daha iyi davranıldığı söylenebilir. Vali ve benim katkılarımla gönderilen insanlara şu kolaylıklar sağlandı:

- 1) Birçok insana yolculuğa hazırlanmaları için 14 gün süre verildi.
- 2) Bu insanlara eşyalarını beraberinde götürmelerine ya da satmalarına izin verildi.
- 3) Tüccar ve eşrafın bir kısmına ürün, eşya ve Osmanlı Bankası'ndaki değerli mallarını Ermeni Kilisesi'nde koruma altına almalarına izin verildi.
- 4) Hükümet, araçsız birçok aileye karşılıksız olarak kağıt sağladı.
- 5) Ailelerinde erkek olmayanlar için çalışma birliklerindeki erkek aile üyelerine

(4) Alman Belgelerind Ermeni Meselesi-1915, Över Kıvanç Galip, 2007, Kaknüs.

(5) 5 Ağustos 1995 tarihli, “1915-08-05-DE-002” kayıtlı, “DE/PA AA/R14088/MF7129/23-50” kaynaklı Erzurum Konsolos Vekili Scheubner-Richter'den Olağanüstü Misiyonla İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg'a yazılan 580/23 numaralı gizli rapor.

izin verilip ailelerine eşlik etmeleri sağlandı.”

Talat Paşa Görüşmesi...

Bugün Ermeni diasporasının doğrudan suçladığı ve iddia ettiği soykırımın faili olarak gördüğü Talat Paşa'nın uygulamaları dahi, soykırımın hiçbir biçimde tasarlanmadığının, uygulanmadığının ve denenmediğinin kanıtıdır. Bu kanıt da yine Alman diplomatik yazışmalarıyla sabittir.

Alman Büyükelçi, Talat Paşa ile görüşmesinin ardından, Berlin'e rapor verirken, Talat Paşa'nın Ermenilerin selameti için attığı adımları aktarmaktadır.⁶ Telgrafın ilgili kısımları şöyledir;

“Bugün Anadolu'dan dönen Talat Bey'le Ermenilerin durumunu gördüm. Talat Bey sürülen Ermeni ailelerinin beslenme ihtiyaçlarının giderilmesi için geniş çaplı önlemler almış. Ermenilerin mal ve canlarına yönelik suçlar sert bir şekilde cezalandırılacakmış. Kısa bir süre önce bu yönde suç işleyen 20 kişi idam edilmiş.

Rus sınırı ve Halep çevrelerinde geçmişte askerî güvenlik düşünülererek toplu sürgünler olmuş. Rus hükümetinin Gregoryan Ermeniler arasında sınır bölgelerinde ve Halep yakınlarında gizli plan ya da komplo hazırlığı içinde oldukları geniş çapta ortaya çıkarılmış.

Köprü ve tren yollarına saldırı hazırlığı yapılmıyormuş. Yiğitler içinden suçluları teker teker yakalamak mümkün olmamış. Suriye ve İstanbul'daki Ermeniler olaylardan haberdar değil. Şu sıralarda herhangi bir yer değiştirme yapılmıyor ve hükümet sürülme sonucu ortaya çıkan olumsuzlukları azaltmaya çalışıyor.

Katolik Ermenilerin eski patriği ve vekilinin bugün bana olağan ziyaretlerini gerçekleştirdiklerini, kendilerinin ve topluluklarının Osmanlılara sadık olduklarına dair güvence verdiler, hiçbir devrimci harekete katılmadıklarının altını çizdiler. Buna rağmen Katolik Ermeni topluluğuna mensup birçok kişinin sürüldüğünü söylediler.

Eski patrik ve vekili sürülenlerin Halep içinde ve civarında terk etmek zorunda kaldıkları yurtlarına geri dönmeyi umuyorlar. Bakana aynı hakların kendilerinin devrimci olmadıklarını kanıtlayan Protestan Ermenilere de verilip verilemeyeceğini sordum. Bakan Katolik ve Protestan Ermenilerin büyüte ölçüde devrimci hareketlere katılmadıklarını, olanaklar ölçüsünde yurtlarına geri dönebileceklerini kaydetti.

Yine bakana Anadolu'da Ermenilerin takip edilmesinin Almanlar tarafından olumlu karşılandığına dair yaygın dedikoduyu hatırlattım. Kendisi benim başvezirle yaptığım görüşmenin ardından ilgili tüm kurumlara anılan dedikoduyla mücadele edilmesi konusunda emir verdiğini ve Almanların konuyla ilgisi olmadığını, Ermenilere dönük anılan tüm önlemlerden sadece Türk hükümetinin sorumlu olduğunun açıklanmasını istediğini söyledi.

Sobbet sırasında Talat Bey ve öbür arkadaşlarında bizim benzer bir durumda aynı şekilde davranacağımızı, Almanya'da meydana gelecek muhtemel bir ayaklanma karşısında bunu şiddet uygulayarak bastıracağımız gibi ilginç bir görüşün hâkim olduğunu anladım. Suçluları yakalamak için suçsuzların acı çekmemesi ve sadece kanıtlanmış suçların cezalandırılabileceği yönünde anlayışsız tutum ve görüşlere hep rastladım. Bakana bizim benzer bir durumda asla böyle davranmayacağımızı ve sadece suçluları cezalandıracağımızı belirttim.

Çeşitli kaynaklar bana etki elinde bulunduran Türklere yaptığım ilk uyarılarının yine de etkili olduğunu bildirdi. Şimdi Ermeni takibine ilişkin yeni şikâyetler alıncaya kadar konunun pek üzerine gitmeyeceğim, çünkü gereğinden fazla müdahalede bulunmak etkiyi azaltıyor. Ancak gerekli gördüğüm an konuya yine müdahale edeceğim.”

Büyükelçi Wolff-Metternich'in telgrafında, Talat Paşa'nın Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanması için geniş çaplı önlemler

(6) 18 Aralık 1915 tarihli “1915-12-18-DE-001” ve “DE/PA-AA/R14089/MF7136/85-87” kaynaklı, Olağanüstü Misyonla İstanbul'da Bulunan Büyükelçi Wolff-Metternich'ten Almanya Şansölyesi'ne Bethmann Hollweg'e telgraf.

aldığını bildirmesi çok önemlidir. Çünkü soykırım yapan devletler, soykırım yapacakları zaman, yok etmek istedikleri kişilerin rahatını, beslenmesini, sağlığını düşünmez. Ayrıca o kişilere kötü davranışları da idam etmez.

Bu arada Büyükelçi Wolff-Metternich muhataplarından ayaklanmayan ve düşmanla işbirliği yapmayan Katolik ve Protestan Ermenilerin uygulama kapsamı dışına çıkarıldığını öğrendiğini belirtmektedir. Yani tehcir bütün Ermenileri veya Ermenilerin bir mezhebe mensup olanlarını da kapsamamıştır. Sadece bu önemli detay dahi soykırım olmadığını ispat için kâfidir. Görüldüğü gibi tecir sırasında gözetilmeye çalışılan ölçüt ülke güvenliğidir. Nitekim Alman diplomatlar bu gerçeği diğer bazı yazışmalarda da şöyle teyit etmektedir⁷;

“Ermeni Devrim Komitesi ve Rus gizli görevlilerinin desteklediği yerlerde ayaklanmalar düzenlendiği ve buradaki ayaklanmaları düzenleyen suçlulara karşı her türlü sert önlemin alındığı da oldukça doğal. Hatta ben hükümet ve askerî yetkililerin tehdit görülen yerlerde zamanında alınmış çok daha sert önlemlere yönelmesini bekler ve dilerdim.

Kendi hükümeti tarafından baskıya uğrayan ve kötü muamele gören, yani başka bir milliyete ve başka bir dine mensup, hoşnut olmayan sınır halkının, zafer kazanmış ve ilerleyen, üstelik aynı dine mensup, kendisini kurtarıcı olarak göstermiş ve sınırdaki Ermenilere çeşitli vaatler veren bir düşmanla birleşmesi bana esef verici geliyor, ancak bunu aynı zamanda doğal da karşılıyorum. Böyle olaylara başka savaş alanlarında da rastlanmıştır. Öbür yandan buna karşı alınan sert politik ve askerî önlemler de doğaldır.”

Kendisini “İngiliz” Diye Tanıtan “Alman” Subay...

Hiç şüphe yok ki, Ermeni sorunu incelenirken ve yaşanan olayların hukuki, insani ve siyasi anlamı sorgulanırken, perde arkası-

na da bakmak bir zorunluluktur. O dönemde yaşanan vakalar arasında Dörtöyl özel bir öneme sahiptir. Çünkü bu bölgede ciddi anlamda bir kargaşa yaşandığı bilinmektedir. Alman diplomatik belgelerinden bir tanesi, bu konudaki esrar perdesini de ortadan kaldırmaktadır⁸;

“Öğrendiğimiz kadarıyla İstanbul’dan gelen üst düzey bir emir sonrasında son günlerde buradaki birçok yerli Ermeni, Suriyeli ve Yunanının evinde aramalar yapıldı. Birçok evde bulunan yazılı belgeye el konuldu. Görünen o ki bu belgelere sadece yabancı dilde yazıldığı için el konuldu. Özellikle İngilizce yazılmış kitaplara da benzer şekilde el konuldu. Bu uygulama sonucunda şimdye kadar hiç kimse tutuklanmadı.

Buradaki küçük yerli halkın yapısını ve yaptıklarını öğrendiğim kadar, halkın vatan hainliği yapabileceğine inanmıyorum. Bu nedenle burada yaşayıp yapılan aramalarla ilgisi olmayan yabancı ülke vatandaşları olanları olumlu karşılamadı. Ancak aramalar çeşitli biçimlerde yapıldı.

Önlemler, askerî çevrelerden duyduğum kadar, hükümetin son olarak Hristiyan, özellikle de Suriye’deki ve Kilikya’daki -belki başka yerlerdeki- Ermenilere karşı güvensizliğin artmasından kaynaklanıyor.

Hükümetin bu güvensizliği burada ve komşu bölgelerde meydana gelen olaylarla beslenmiş. Örneğin “Doris” adlı kruvazörün yaptığı iki çıkarmada da İngiliz tutsaklığına düşen jandarmalar arasında Ermenilerin de bulunduğu bildirildi.

Bir defasında yedi kişiden oluşan birlikteki bir Ermeni astsubay çalışmayan martın tüfekleriyle donanmış olarak, arkadan çıkışı olmayan siperin içinden teslim olduk-

(7) 5 Ağustos 1995 tarihli, “1915-08-05-DE-002” kayıtlı, “DE/PA AA/R14088/MF7129/23-50” kaynaklı Erzurum Konsolos Vekili Scheubner-Richter’den Olağanüstü Misyonla İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg’a yazılan 580/23 numaralı gizli rapor

(8) 7 Mart 1915 tarihli 1915-03-07-DE-011 kayıtlı, DE/PA-AA/İstanbul Büyükelçiliği/C.168/MF7244/38-41 kaynaklı İskenderun Konsolos Vekili Hoffmann’dan İstanbul Büyükelçisi Wangenheim’e telgraf.

larını bildirmek için mendilini sallamış. Bu davranış Ermenilerin askerî bakımdan yetersiz olduklarını gösterse de, buradaki askerî yetkililer bunu bir hainlik olarak değerlendirdi. Kaldı ki, sıradan insanlar bunu hemen hainlik olarak değerlendirmiş olmalı. Bu iki olay buradaki Ermenilerin paniğe benzer bir duyguya kapılmasına neden oldu.

Bu panik duygusu Adana Vilayetine 30 km uzaklıktaki Dört Yol ilçesinde askerî yetkililerin tutumları sonucunda arttı. Orada gerçekte neler olduğunu ise henüz tam olarak öğrenemedim. Dört Yol'daki askerî yetkililer, ilçenin asker kaçakları, çete ve tahrikçilerin sığınağı olduğunu ve bu nedenle bir hafta önce arama tarama baskını düzenlendiğini bildirdi. Başka kaynaklara göre de ilçede çalışabilir durumda olan insanlar zorla Osmaniye'ye götürülmüş. Gerçek şu ki, ilçe askerî olarak giriş çıkışlara kapatılmış, sadece askerî izinle giriş çıkış yapılabilir.

8

Ermenilerin Almanya ile ilgili duygularını göstergesi buradaki Türk yetkililerin Dört Yol'a karşı tutum alışlarının nedenlerinin algılanmasında yatmaktadır. Deniyor ki, buradaki bir Alman kendisini İngiliz olarak tanıtarak, yöredeki köyleri gezerek buralarda yaşayan Ermenilere İngilizlerin bölgeyi ele geçirmeyi amaçladıklarını söyleyerek köylerde yaşayan Ermenilerin ne düşündüklerini anlamaya çalışmış. Köylülerin buna yanıtı "tabii ki" olmuş, bundan daha güzel bir şey olamazmış. Aldığı bu yanıt üzerine Alman konuyu Türk yetkililere bildirmiş. Her ne kadar bazı üst düzey Ermeniler bu olayı inandırıcı bulmazken, halk bu olaya kuşku duymadan inanıyor.

Bu olayla Ermenilerin Almanlara karşı olan güvensizliklerinin ne kadar derin köklere dayandığı görülüyor. Almanların Türklerle olan dostluğu kendiliğinden Ermeniler tarafından düşmanlık olarak görülüyor. Almanların Ermenilere karşı duyduğu yeni "sempati" duygusunu göstermek için burada yaptığım samimî sohbetlerimde dahi "istenilen etkiyi"

elde edemedim. Bu etkiyi elde etme amacım herhalde kısmen çok açıktı ve uygulanan yöntem, burada şüpheyle karşılanmamak için, çok keskin bir dönüştü.

Ben de burada bulunduğum sürece Ermenilerin güvensizliklerini gerek dostane yollarla, gerekse özel ilişkilerimden yararlanarak, yıkmaya çalıştım. Bu çabam doğrultusunda Ermeni tarafının zafer kutlamalarında, sivil Ermenilerin İngiliz topçusu vs. tarafından öldürülmesi nedeniyle Ermeni kilisesinin düzenlediği cenaze törenlerinde söz alarak yıkmaya çalıştım. Ayrıca Alman sempatisini göstermek için, hastanelerde yatan yaralıları vs. için bağış toplayarak, fırsat buldukça ziyaretlerine gittim. Sonuçta anladım ki, bu küçük katkı damlaları güvensizliğin o sıcak taşı üzerinde buharlaşıp gidiyor. Bir başka soru, Almanya'nın Ermenilerin dostluğunu kazanmaya çabalamaya gereksinimi olup olmadığıdır."

Görüldüğü gibi o dönemde savaş şartlarında gayrimüslimlerin evlerinde arama yapılmaktadır, yurtdışından gelmiş kitaplara el konulmaktadır. Ama herhangi bir tutuklama olmamıştır. Bu telgrafa göre Osmanlı ordusunda savaştan, hatta esir düşen ve ölen Ermeniler vardır. Ama bu telgrafta Almanya'nın Ermeni politikasını anlamak için önemsenmesi gereken bazı detaylar vardır:

Bir Alman kendisini İngiliz olarak tanıtır, Dört Yol'da Ermenilere "İngiliz işgali istiyoruz" dedirtip, bunu da Osmanlı askerî makamlarına bildirmiştir. Osmanlı da bunun üzerine Dört Yol'u ablukaya almıştır. Muhtemelen ev aramaları da, Osmanlı'nın buradaki asker ve bürokratlarının da Ermenilere güvensizliğinde ciddi bir tesiri olmuştur.

Burada bir hususa özel dikkat vermek gerekmektedir; Konsolos Vekili Hoffmann, Ermeniler ile Osmanlı'nın arasını açan Almanı tanımamaktadır. Söz konusu kişinin kendisini İngiliz olarak tanıtmaması ve daha sonra onlara karşı Alman makamlarını harekete geçirmesi ve Hoffmann'ın konunun dışında

olması, akla “örtülü operasyon” ihtimalini getirmektedir.

Hoffmann Ermenileri “*dostane yollarla, gerekse özel ilişkilerinden yararlanarak*” Almanya’nın yanına çekmeye çalışmaktadır. Ermeni tarafının *zafer kutlamalarında*, sivil Ermenilerin “İngiliz topçusu tarafından öldürülmesi” nedeniyle Ermeni kilisesinin düzenlediği cenaze törenlerinde söz alarak konuşmalar yapmaktadır.

Ayrıca “Alman sempatisini” göstermek için, hastanelerde yatan yaralılar için bağış toplamaktadır ve onları ziyaret etmektedir. Müttefik Berlin’in Osmanlı topraklarında bir etnik grubun özel sempatisini kazanmaya çalışması mutlaka ayrıca ve özellikle değerlendirilmeye muhtaç bir husustur. *Acaba Berlin neden hem Osmanlı’yı Ermenileri sürgüne zorlayıp hem de Ermeniler arasında sempatik olmaya çalışmıştır?* Görüldüğü gibi, Ermenilerin kalbini kazanma çabalarının hiçbirisi işe yaramamıştır ve Hoffmann durumundan şikâyetçi bir şekilde, diplomatik bir üslupla “Ermenilerin dostluğu çok lâzım değilse, uğraşmayalım” demektedir...

Tercan’da Yapılan Kıyımdan Kaçan Bir Köylünün Raporu...

Yukarıdaki ara başlık, aynı zamanda bir Alman diplomatik belgesinin ekidir. Söz konusu ekte bir Ermeni köylü Alman konsolosluğuna başından geçenleri aktarmaktadır. Soykırım olasılığı olduğunu düşünenlerin tekrar ve tekrar okumasında fayda olan bir evrak olarak göze çarpmaktadır⁹;

23 Haziran 195 tarihinde İrdazur Köyü’nden Hacı Oğlu Georgian, Garabeth adında 55 yaşındaki bir köylü Konsolosluğa geldi. Göç ettirilmeden önce bu kişi Konsolosluğa yumurta gibi ürünleri Konsolosluğa getirir satarmış. Garabeth daha sonra Mamachatun civarında sol kolundan vurularak yaralanmış, ancak kaçmayı ve Konsolosluğa kadar gelmeyi başarmış. Garabeth yaşadıklarını şöyle anlattı:

Pasin ve Erzurum Ovası’nda 13 köy bulunmaktaydı. Bu köylerde 6 ile 7 bin arasında kağrı ve 9 ile 10 bin arasında da insan yaşamaktaydı. Pasin Ovasında Padişvan, Erzurum Ovasında da Umudum, Şipen, Kieselkilisse, Erginis, Chamschkavank, Kirsinkos, İrdazur köyleri bulunmaktaydı. Yeniköy üzerinden Mamachatun’a doğru ilerlemekteydik ve Fırat Köprüsüne kadar gelmiştik.

Mamachatun’da Kaymakam bize yaya 10 jandarma ve atlı olmak üzere 20 kadar partili ve jandarma ile eşlik etti. Fırat Köprüsünü geçtikten sonra Çıdah Dağı’na gelmiştik ve dar bir geçide geldiğimizde aniden her taraftan üzerimize ateş açıldı.

Kaymakam hemen geri dönme emri verdi. Geri döndük. Çıdah Dağı’nı tekrar tırmanmaya başladığımızda çalılıklardan Kürtler çıkıp üzerimize atladı. Herkes her yana doğru kaçmaya başladı. Piyade erleri bile kaçıyordu.

Ancak öndeki partizanlar bizi koruyordu ve bu sayede 100 kağrı ve insanların çoğu kurtuldu. Saldırı sonrasında bir buçuk geçtikten sonra Karkin Köyü’nde toplandık. Kaymakam buraya da gelmiş ve bize başka bir yol öneriyordu. O da Kütür Köprüsü üzerinden Bayburt’a gitmek şeklinde oldu. Teşekkürlerimizin sunmak için aramızda (200 Ltq) kadar para topladık ve kendisine verdik.

Köprüye ulaştığımızda büyük bir bölümümüz devam etmek istemedi. Kaymakam ve partizanlar bu kişileri Perez’e devam etmek için ikna etti. Burada geceledikten sonra ertesi sabah yola devam ettik ve Fırat Nehri’ne ulaştık. Burada çadır kurup yemek yemek üzereydik ki, Kürtlerin kuşatmasına ve saldırısına uğradık. Herkes kaçıyordu. Kaçanlardan bazılarını içinde olduğum nehirde kurtardım.

(9) 5 Ağustos 1995 tarihli, “1915-08-05-DE-002” kayıtlı, “DE/PA AA/R14088/MF7129/23-50” kaynaklı Erzurum Konsolos Vekili Scheubner-Richter’den Olağanüstü Misyonla İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg’a yazılan 580/23 numaralı gizli rapor

Yanı başımdaki üç kişiden ikisi vurularak öldü, birisi de bıçaklanmıştı. Çoğumuz nehirden boğulmuştuk. Kurtulanlar Perez'e geri dönüp, kilisede toplandık. Yanımıza hiçbir şey alamadan sadece canımızı kurtarabilmiştik.

Perez'de gece sakin geçti. Sabah partizanlar gelip harman yerinde toplanmamızı söyledi. Harman yerine varır varmaz üzerimize ateş edilmeye başlandı. Bir kısmımız nehre atlayarak kurtulduk, kalanlar ise Perez'deki kiliseye sığındı. Ardından defalarca tüm Ermenileri toplayıp kadınları ayırıp bir samanlığa kilitlediler.

Erkeklerin üzerine yine ateş açılmaya başlandı. Nehirden kurtulup kaçmayı başaranlar ise Mamachatun'a kaçtılar. Kıyıma Kürtler de katılmıştı ancak Dersimli Kürtler yoktu. Mamachatun'da daha sonra, giysilerine varıncaya kadar soyguna uğrayan kadınlar ortaya çıktı.

Kadınların çoğu öldürülmüş, çoğu da kaçırılmıştı. Perez'de soyguna uğramayanlar yolda soyulmuş. Kaymakam sadece köprüye kadar gelmiş sonra geri dönmüştü. Mamachatun civarında konakladığımız sırada bize iki çuval ekmek verildi.

Partizanlar ertesi gün bizi tekrar Perez'e gitmeye zorladı. Mamachatun'a uzak olmayan bir yerd, şimdi de deve sürüsü sahiplerinin, sürgün edilenlerin ve çetecilerin saldırısına uğradık. Bir kısmımız nehre doğru, bir kısmımız şehre doğru kaçmaya başladık.

Ben dört kişi ile birlikte bir geçitte saklanarak hayatımızı kurtardık. Saldırının yapıldığı yere iki buçuk saat uzaklıkta bir dağa tırmandık. Dağın tepesine ulaştığımızda bizi takip eden partizan bize yetişti. Bu kişi bizi koruyacağına dair söz vererek Ardaş köyüne gideceğimizi söyledi.

Yolda birden yanımdaki dört kişiye ateş ederek onları öldürdü. Son olarak bana

da ateş etti ve sol kolumdan vurdu. Yere düştüm ve orada kaldım. Partizan öldüğümü sanarak benden uzaklaştı.

Bir buçuk saat yerde yattıktan sonra ölümlerin soyulduğunu gördüm. Kaçtım ve bir ağacın arkasına saklandım. Sadece geceleri yol alarak üç gecede buraya gelebildim. Hon adındaki bir Kürt köyünde iki gün konakladım. Köylüler bana iyi davrandı. Böylece fark edilmeden Erzurum'a geldim ve aşına olduğum konsolosluğa sığındım.”

Daha sonra Erzurum Konsolos Vekili Scheubner-Richter, İrdazur Köyü'nden Hacı Oğlu Georgian Garabeth'i valiye götürdüğü ve valinin tehcir sırasında Tercan'da meydana gelen olaylarla ilgili ilk bilgileri bu kişiden aldıktan sonra kaymakamı ihmal sebebiyle görevden aldığı ifade edilmektedir.

Kritik Sorular...

Ermenilerin 1915'te soykırımı uğradığı iddiası konusunda her akıl sahibi insanın aklında yer tutması gereken bazı sorular vardır. 1915 yılında nelerin yaşandığı ve bu yaşananların hangi terimle nitelendirilmesi gerektiğine karar vermek için bu sorulara şekilde cevap bulmak icap etmektedir.

Neden Osmanlı İmparatorluğu -şayet Ermenilere soykırım uygulamaya karar verdiyse-, Ermenileri yok etmek yerine, güvenli bir şekilde sürgün edilmeleri için 261 milyon kuruş para harcamıştır?

Madem Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri yok edecekti, neden Ermenilere kötü davranan veya güvenliklerini sağlayamayan görevlileri yargılamış ve arasında 1,634 subayın da yer aldığı bir bölümü idam etmiştir?

Osmanlı İmparatorluğu soykırım yapmaya karar vermiş ise, neden Ermenilerden sadece belli vilâyetlerde olanlarından sağlıklı, akli dengesi yerinde, 15-55 yaş aralığında olanlara sürme kararı almıştır?

Neden Osmanlı İmparatorluğu Katolik ve Protestanları kapsam dışı bırakırken, bütün vilayetler yerine sadece birkaç vilâyetteki Ermenileri sürgüne göndermiştir?

Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu –eğer soykırım doğru ise- o dönemde bütün ülkede bir milyonun sadece biraz üzerine Ermeni varken, nasıl 1,5-2 milyon Ermeni’yi öldürmeyi nasıl başarmıştır?

Meselâ Harput bölgesinde 100.000 Ermeni var idiyse, bunlardan 1 milyon kişi nasıl katledilmiştir? Veya Elazığ bölgesinde yine 100.000 Ermeni var idiyse, bunlardan neden 12.000–15.000’i nakledilmiş ve nakledilenlerden nasıl yine 1 milyonu öldürülmüştür?

Ermeniler neden tehcir döneminde Kafkasya’ya göç edenleri de, Anadolu’ya dönmek yerine Suriye ve Lübnan’da yerleşmeyi tercih edenleri de “kayıplar” listesinde göstermektedir?

Yukarıda belirtilen mantık ve matematik sorularının bir çözüme kavuşturulduğunu düşünelim ve yine de iddiaların gerçek olduğunu ve bir soykırım yaşandığını varsayalım. O durumda, öldürülen Ermenilerin toplu mezarları nerededir? Bugüne kadar Anadolu’da Ermenilere ait hiçbir toplu mezar bulunmamıştır. Her bin kişi bir mezara gömülse, bugün Türkiye’de 1.000-2.000 adet toplu mezar olması gerekir. Dinozorların ve 30.000 yıl öncesinin lahitlerinin bulunduğu Anadolu’da Ermenilerin mezarları kaybolmuş olması mümkün müdür?

Ermenistan’ın Türkiye’nin “toplular varsa yerini gösterin” teklifini de kabul ettiği hâlde, çok uzun zamandır neden tek bir yer gösteremediği sorusu düşündürücüdür.

Soykırım olduğu iddia edilen dönemde Osmanlı ordusu salgın hastalıklara 400.000 asker ve Anadolu’daki sivil Türkler 800.000 kayıp verirken, Ermenilerin bütün kayıpları-

nın saldırılardan meydana gelmesi mümkün müdür?

Eğer Ermenilerin elinde soykırımı ispat eden belgeler varsa, neden bugüne kadar açıklamamıştır? 16 Temmuz 2004’te Ermenistan, Türk tarafının 100 belge sunduğu Viyana’daki Ermeni Türk Platformu toplantısını neden terk etmiştir ve toplantıdan aylar önce söz verdiği halde neden kendi belgelerini sunmamıştır? Ayrıca Türk tarafından aldıkları belgeler ile söz verdikleri cevabı neden geçen yıllara rağmen vermemiştir?

Elbette bir diğer önemli soru da şudur; Alman, İngiliz, Fransız, Amerikan ve Rus arşivlerinde yer alan 50.000’in üzerinde ilgili belge “soykırım olmadığını” gösterirken, neden Ermeni arşivleri hala açılmamıştır?

Şayet sürgüne gönderilen bütün Ermeniler katledildiyse, geri dönen 644.900 Ermeni nereden çıkmıştır? Osmanlı İmparatorluğu “Ermenileri katletme kararı” aldı ise, neden 644,900 Ermeni “soykırımı rağmen” geri dönmüştür? Dahası Osmanlı İmparatorluğu neden sözüm ona yok etme kararı aldığı Ermenilerin sürgün döneminde malını ve mülkünü muhafaza edip, geri döndüklerinde iade etmiştir?

Osmanlı İmparatorluğu’nun belgelerine göre sürgün sırasında 6.500-8.500 Ermeni eşkiya saldırısı sonucu, 60.000 Ermeni Anadolu’da hastalık sonucu ve 20.000 Ermeni yolculuklardan dolayı ölmüştür. Ermeniler bugüne kadar neden bir defa bile kayıplar konusunda bir belge yayınlamamıştır?

Konu bu sorular ile incelendiğinde Ermenilerin soykırımı uğradığı iddiası, her şeyden önce insan zekâsına edilen hakarettir. İlkokul seviyesinde matematik bilenlerin veya öğrenme ehliyeti olanların bu soruları gördükten sonra yine de Ermeni iddialarına saygı duyması, sadece temel seviyede muhakeme için ehliyetinin olmadığını ispatı sayılabilir.